

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ ЯК ПРОБЛЕМА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Автор розглядає психолого-педагогічні основи формування відповідального ставлення до природи школярів у вітчизняній психолого-педагогічній літературі, підкреслює, що формування екологічної відповідальності передбачає таку перебудову поглядів людини, коли засвоєні екологічні норми стають одночасно і нормами поведінки в ставленні до природи.

Історія людства нерозривно пов'язана з історією природи. На сучасному етапі питання традиційної взаємодії природи з людиною переросли в глобальну екологічну проблему. Якщо люди в найближчому майбутньому не навчатися відповідально ставитися до природи, вони загублять себе. А для цього треба формувати такі почуття як відповідальність, відповідальне ставлення до природи. І починати варто з шкільного віку, тому що в цей час надбані знання можуть надалі перетворитися в стійкі переконання.

Одне із завдань формування відповідального ставлення до природи школярів – досягти того, щоб природа набула для молодшої людини життєво важливого значення, стала її особистісною цінністю. Вчитель повинен сформуватися світогляд майбутнього господаря, а не бездушного споживача навколишнього середовища.

У наскальних малюнках первісної людини, які дійшли до нас, видно інтерес людини до самої себе, до всього, що з нею відбувається. Тут вона, людина, танцює ритуальні танці, збирає плоди і коріння, полює всім плем'ям, здійснює обряд поховання, няньчить немовлят, обробляє ґрунт і т.д.

У Законі України "Про освіту" формування відповідального ставлення учнів до природи визначається як розуміння людиною своєї єдності з природою. Людина "нічого не може створити без природи, без зовнішнього світу. Це – матеріал, на якому здійснюється її праця, в якому розгортається її трудова діяльність" [1: 89]. Також у законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" (ст. 8, 1992 р.) говориться про те, що кожна людина має право на безпечне для життя навколишнє середовище. Людям необхідно говорити правду про його стан, але займатися природоохоронною діяльністю. Ще в школі школярі повинні усвідомлювати, що за порушення екологічного законодавства завжди несеться певна відповідальність – адміністративна або навіть кримінальна, не кажучи вже про духовно-моральні наслідки.

Проблема формування відповідального ставлення до природи учнів сільської школи становить значний інтерес як для багатьох природничих наук, так і для філософії, етики, соціології, педагогіки, психології. Основними джерелами теоретичного аналізу, вихідних методологічних і методичних основ, побудови моделі структури відповідального ставлення до природи, крім психолого-педагогічних досліджень, можуть бути роботи з екології, філософії, соціології, етнопедагогіки, народознавства. Мета статті – з'ясувати умови формування відповідального ставлення до природи у школярів на матеріалі вітчизняної психолого-педагогічної літератури.

Проблема взаємодії людини та природи розглядалась ще в роботах Гіппократа та його школи, а потім Платона, Ксенофонта, Арістотеля і Галена. До Арістотеля Геракліт звертав увагу на існування загального зв'язку в живій природі, на вічну її рухливість та мінливість. Гален стверджував, що природа – найкращий з лікарів. Вона виліковує $\frac{3}{4}$ своїх хворих [2].

Демосфен, Демокрит, Діоген, Піфагор та інші мислителі стародавнього світу вважали, що людина, її бажання пізнати саму себе, її ставлення до природи є динамікою розвитку людського суспільства й природи [2].

Серед вітчизняних мислителів, які досліджували відповідальне ставлення до природи, був Г. Сковорода. Педагогічне вчення Г. Сковороди виходить з його оптимістичного переконання в тому, що природа кожної людини є добро і в ній криється велика сила здібностей. Розглядаючи прекрасне з погляду корисності, потрібності та бажань людини, Г. Сковорода поділяв думку, що природа прекрасна така, яка є. Що це зразок того найбагороднішого, найтвердішого металу, на який чим більше дивився, тим прекрасніше виблискує [3: 78]. Г. Сковорода прийшов до переконання, що справжня, істинна краса, добровластиві якості кожної людини від природи і є найпотрібнішим та найдоступнішими, як вода й повітря.

Ф. Енгельс зазначав у "Діалектиці природи", що зовнішній світ є або природа, або суспільство. Природа і історія є двома складовими елементами того середовища, в якому ми живемо. Але на відміну від інших природних істот, людина – не просто природна істота, а людська природна істота, тобто така, яка існує для самої себе [2].

Філософ Г. Йонас трактує відповідальність як особливу сутність людини в залежності від ступеня участі особистості у саморозвитку. Особистісна відповідальність прямо залежить від досягнутого рівня відповідальної поведінки в оточуючому середовищі [2].

Поняттям відповідальності широко оперують і соціологи. В їх працях виділяються різновиди відповідальності: політична, особиста (персональна), моральна, колективна, правова. Відповідальність тісно пов'язана із з'ясуванням умов, за яких суб'єкт може виконати певні вимоги й завдання, здійснити правильний вибір і передбачити наслідки своєї діяльності.

Поняття "природа" в науковій літературі вживається у двох значеннях. У широкому розумінні слово природа охоплює і суспільство, і навколишній світ у всій багатоманітності своїх проявів, тобто є синонімом Всесвіту. У вузькому розумінні природа – це частина світу, яка, умовно кажучи, протистоїть суспільству і

взаємодіє з ним, це природне середовище, в якому живе суспільство. Саме під таким кутом зору у даному розділі розглядається проблема взаємодії суспільства і природи.

Соціологи також виділяють поняття "соціальна відповідальність". Соціальна відповідальність – схильність людини поводитися відповідно до інтересів інших людей і соціального цілого, а не у вузькоогоїстичних інтересах, дотримуватися прийнятих норм і виконувати рольові обов'язки. Питання соціальної відповідальності нерозривно пов'язані з соціалізацією особистості, оскільки перша утверджується як новоутворення онтогенетичного розвитку індивіда у період соціальної зрілості. У цьому контексті соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей. Ці проблеми у соціології розглядалися багатьма вченими (Л. Буєва, П. Мінкіна, В. Сперанський, М. Лукашевич, Т. Шибутані, Е. Еріксон, Т. Парсонс) [4: 23].

У психологічних дослідженнях відповідальність до природи розглядається як цілісна якість особистості, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції, що забезпечують розвиток учня як суб'єкта відповідальної поведінки в природному середовищі [5].

Відповідальність як особистісна основа відповідального ставлення до природи є смисловим утворенням особистості, що розглядається як одна із якостей особистості, і виникає в результаті інтеграції її психічних функцій, її емоційного ставлення до обов'язку (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, та ін.). Ж. Піаже, Л. Кольберг, Р. Хайдер, беручи за основу когнітивні аспекти відповідальності (передбачення наслідків і на цій основі своєчасна регуляція поведінки) або моральні аспекти (автономна регуляція поведінки на основі вільного вибору суб'єкта), визначають відповідальність як "гарантоване особистістю досягнення результату своїми силами при заданому самим суб'єктом рівні складності" [6].

Загальні питання формування відповідального ставлення школярів до природи досліджували К. Бункер, Г. Плеханов, А. Луначарський, Г. Шульц та інші. Окремі аспекти організації природоохоронної діяльності школярів розглядалися в працях Л. Виготського, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Ушинського, В. Сухомлинського.

Педагоги класики, зокрема Я. Коменський, вважали, що людина – це частина природи, тому вона повинна формуватися за законами природи. Правильне виховання має будуватися відповідно до природи дитини, її можливостей. В усьому потрібно наслідувати природу, послідовно розвиваючи сили дитини [7: 34].

Ж.-Ж. Руссо також був прихильником відповідального ставлення до природи. Він вважав прогулянки на лоно природи чудовим засобом розвитку дитини, адже діти мають змогу бігати, стрибати, задовольняючи природні потреби у рухах, а також різноманітні ігри з природними матеріалами – снігом, водою.

Педагог К. Ушинський неодноразово підкреслював важливість впливу природи на виховання дитини. Він вважав недоліком у виховному процесі неухвагу до впливу природи на формування особистості, закликав розширити спілкування учнів з природою.

К. Ушинський у книзі "Дитячий світ" основним своїм завданням вважав надання учням елементарних знань про природу, географію. Викладаючи матеріал з природознавства, він групував його так, щоб школярі систематично засвоювали єдність будови тваринного і рослинного світу та природи, що його оточує. Також педагог пристосовував учнів до розумових вправ і наочному знайомству з предметами природи [8].

А.С. Макаренко створив на практиці і спромігся теоретично осмислити відповідальне ставлення до природи. Спираючись на високі і благородні принципи людського виховання, видатний педагог прийшов висновку: природа – це не якесь символічне багатство – це, перш за все, праця десятків і сотень поколінь, що поливали своїм потом рідну землю і передавали її своїм нащадкам [9: 64-68]. Діти повинні зрозуміти, що природа – це і матеріальне багатство. Якщо з якоїсь причини вона збідніє, збідніємо і ми. Ось чому потрібно, щоб діти з тривогою дивилися, слухали і дізнавалися про те, що інколи забруднюється, отруєється, а то й зовсім зникає наше природне багатство. Справжній патріот не може не вболівати душею за рідну природу. Він повинен проявляти свою відповідальність за кожен клаптик землі, за лісові і водні багатства, за повітря, яким ми дихаємо.

Розвиваючи ідеї А. Макаренка, В. Сухомлинський у своїй педагогічній системі розглядав відповідальність у тісному взаємозв'язку з громадянськістю та совістю. Багато слушних порад стосовно відповідального ставлення до природи дав видатний педагог В. Сухомлинський. Митець говорив, що люди дуже багато беруть від природи і дуже мало дають їй, а природні ресурси перестали бути невичерпними. Тому неприпустимо перебудувати і втручатися в природу за власним бажанням. Перед педагогічним колективом Павлицької школи ставилося завдання: навчити учнів розуміти природу; піклуватися про збереження та примноження її багатств. Найважливішими умовами виховання відповідального ставлення до природи було: пізнання та вивчення рідного краю, розвиток в учнів позитивних емоційних виявів до навколишніх об'єктів, активну практичну діяльність [10].

Спираючись на дослідження вчених (Декарта, Паскаля, Я. Коменського, А. Макаренка, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинського, К. Ушинського, та інших) під відповідальним ставленням до природи ми розуміємо тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання тощо). Відповідальне ставлення до природи – це спосіб взаємодії з природою, який гармонійно поєднує інтереси природи з людиною; заснований на розумінні законів природи, що визначають життя людини.

Проблему відповідального ставлення до природи, до праці також розглядають педагоги сучасності. Наприклад, І. Бех передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не тільки результатом оцінки особистості іншими людьми, а її власним переконанням, підсумком самоусвідомлення. Людина є не пасивним споглядачем будь-яких природних подій. Відповідальна людина має право стверджувати – я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом

мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [4: 3-8].

М. Левківський трактує відповідальність як інтегральне новоутворення підліткового та юнацького віку. Саме завдяки інтеріоризації відповідальність стає визначальним регулятором життєдіяльності особистості. При цьому вчений виділяє чотири групи відповідальності особистості, які класифікує як за формою виявлення, так і за змістом. За формою виявлення відповідальність підлітків поділяється на зовнішню та виконавську, а за змістом – відповідальність за себе та за інших. Загалом, регулятивні механізми відповідальності за інших є похідними від відповідальності за себе [11: 216].

Грунтуючись на відзначених положеннях, учені роблять висновок про те, що ставлення людини до природи є фундаментальне вимірювання її самої, яке виражається категорією не корисності, а універсальності [7].

Формування відповідального ставлення до природи, нових технологій взаємодії з природою, конкретність та об'єктивність знань, умінь і навичок здійснюються через різні організаційні форми: заняття, гурткову роботу, конференції, семінари, походи, експедиції, практичні роботи в лабораторіях; теплицях, на науково-дослідних земельних ділянках, сільськогосподарських та промислових підприємствах, на природі тощо. Потреба у вихованні відповідальності, насамперед у шкільному віці, буде зростати та підвищуватися від особистої відповідальності кожної людини за власний внесок у процес суспільних перетворень. Спираючись на викладені вище підходи, ми визначаємо ставлення до природи як свідомий вибір зв'язків (школяра) з різними природними об'єктами та явищами. Природними об'єктами в цьому випадку є сама природа, екосистеми і геосистеми, власне людина як природна істота. Крім того, в систему екологічних відношень включається ставлення до діяльності, пов'язаної з використанням та охороною природи.

Відповідальним визначається таке ставлення школяра до людини як природної істоти, до природи як об'єкта і предмета праці, до природоохоронної діяльності, що відповідає правилам та нормам цивілізованого суспільства, принципам та нормам високої моралі.

Розглянувши зміст поняття "відповідальність перед природою" (екологічна відповідальність), ми приходимо до висновку, що тут містяться всі суттєві ознаки поняття відповідальності. Це соціальна та психологічна категорії свідомості, бо свідомість – спосіб ставлення об'єктів до своєї діяльності з урахуванням її властивостей та можливостей.

Таким чином, формування відповідального ставлення до природи має бути тісно пов'язане з процесами розвитку суспільства. Необхідно враховувати соціально-культурні реалії, які впливають на виховання (не тільки негативні, а й позитивні). Урахування складних умов формування відповідального ставлення до природи у підлітковому віці дасть можливість запобігти декларативному характеру прищеплення любові до природи.

Отже, аналіз психолого-педагогічних основ формування відповідального, бережливого ставлення до природи у школярів показує, що методи та прийоми навчання й виховання повинні бути спрямовані на переведення у внутрішній світогляд особистості соціальних екологічних орієнтирів: знань, умінь, ціннісних характеристик та ідеалів, принципів, правил ставлення цивілізованого суспільства до навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України про загальну середню освіту // Освіта України. – 1999. – № 25. – 23 червня
2. Гирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1989. – С. 95.
3. Виготський Л.С. Педагогічна психологія. – М.: Педагогіка, 1991. – С. 21.
4. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання // Початкова школа. – 1994. – № 9. – С. 4-8.
5. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. – М. – Л.: Учпедгиз, 1932. – 412 с.
6. Голдсмит Э. Путь: экологическое мировоззрение. – К.: "Эхо – Восток", 1995. – С. 137.
7. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис. ... док. психол. наук. – К., 1997. – 447 с.
8. Ушинський К.Д. Педагогічні твори: в 6 т. – М.: Педагогіка, 1990. – Т. 6. – С. 527.
9. Макаренко А.С. Твори: В 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 4: Книга для батьків. – С. 11-332.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 1. – 638 с.
11. Левківський М.В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. – Педагогічна думка, 1996. – 216 с.
12. Городецкая Н.А. Природе – заботу молодых. М.: Природа, 1998. – С. 78.
13. Захлебный А.Н., Сураева И.Т. Экологическое образование школьников во внеклассной работе. – М.: Просвещение, 1996. – С. 132
14. Савчин М.В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини. // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 1994. – № 4 (5). – С. 30-37.
15. Словарь по этике / Под ред. Гусейнова А.А. и Кона И.С. – М., 1989. – С. 447.

Матеріал надійшов до редакції 12.12. 2007 р.

Малиневская Л.И. Формирование ответственного отношения к природе как научная проблема в отечественной, зарубежной психолого-педагогической литературе.

Автор рассматривает педагогические основы формирования ответственного отношения к природе школьников в отечественной, зарубежной педагогической литературе, подчеркивает, что формирование

ответственности перед природой предусматривает такую перестройку взглядов человека, когда усвоенные экологические нормы становятся одновременно и нормами поведения в отношении к природе.

Malyniv's'ka L.I. The Formation of Responsible Attitude toward Nature as a Scientific Problem in Domestic, Foreign Pedagogical Literature.

The author examines pedagogical bases of responsible attitude toward nature formation of schoolchildren in domestic, foreign pedagogical literature, underlines that responsibility before nature formation foresees such alteration of person's views, when the mastered ecological norms become simultaneously codes of conduct in attitude toward nature.